

кандидат юридичних наук, доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА УКРАЇНИ)

Стаття присвячена дослідженню питань дотримання принципу конфіденційності в діяльності адвоката в праві Європейського Союзу та праві України. Автор висловлює пропозиції щодо вдосконалення законодавства України, що регулює питання дотримання адвокатської таємниці. Пропонується передбачити відповідні гарантії участі понятых, а також представника ради адвокатів регіону при здійсненні обшуку в офісі адвоката.

Ключові слова: адвокат, адвокатська таємниця, принцип конфіденційності адвокатської діяльності, гарантії адвокатської діяльності.

Стаття посвящена исследованию вопросов соблюдения принципа конфиденциальности в деятельности адвоката в праве Европейского Союза и праве Украины. Автор высказывает предложения по совершенствованию законодательства Украины, регулирующего вопросы соблюдения адвокатской тайны. Предлагается предусмотреть гарантии участия понятых, а также представителя совета адвокатов региона при осуществлении обыска в офисе адвоката.

Ключевые слова: адвокат, адвокатская тайна, принцип конфиденциальности адвокатской деятельности, гарантии адвокатской деятельности.

The article investigates the guarantees of the confidentiality principle in advocacy in the law of the European Union and in Ukraine. The topic relevancy is due to the need for research of the European law in the framework of the integration processes, mutual rapprochement of the national legal systems, perfection of legal bases of cooperation between Ukraine and the European Union. The character, nature and essence of the attorney-client privilege are examined.

Significant attention is paid to the legislative fixing of advocacy confidentiality guarantees in the international documents, in the sectoral legislation of the EU member countries, analysis of the decisions of the European human rights court. The author suggests improving of the legislation of Ukraine, which regulates the issues of the attorney-client privilege observance, aimed at adjusting national legislation to the European standards.

It is proven that the additional guarantee of the confidentiality principle observance in the advocacy will be an obligation to obtain a judgment on the possibility of carrying out investigative actions against the lawyer; the need to establish mandatory witnesses participation during the search implementation in the lawyer's office, giving them the right to express their disagreements with the conduction of these investigative actions by entering them into the record of investigative actions, determination of certain requirements to these persons regarding their education, experience, place of work, and so on.

The study used general scientific methods and special methods of cognition, in particular, a comparative-legal one. The conclusions of this work can be used in the learning process of law schools and faculties, and in the adoption of the new legislation that governs the advocacy.

Key words: lawyer, attorney-client privilege, advocacy confidentiality principle, advocacy guarantee.

Актуальність дослідження. Незалежна природа професії покладає на адвокатів вимогу дотримання чинного законодавства та норм професійної етики. Обов'язком адвоката є дотримання принципу конфіденційності, однією зі складових якого є дотримання адвокатської таємниці. Адвокатська таємниця є специфічною ознакою, відмінною особливістю адвокатської діяльності. Це те, без чого адвокатська діяльність трансформується в суто консультативну, та суттєва ознака, без якої і саме явище втрачає свою суть, свій змістовний бік. Відмінність адвоката від інших осіб, що надають правову допомогу, полягає в гарантованій законом незалежності та корпоративній підконтрольності. Саме адвокат наділений правом на адвокатську таємницю, а також несе обов'язок її збереження та відповідальність за її неправомірне розголошення. Науковий інтерес до теми зумовлений також необхідністю досліджень європейського права в межах інтеграційних процесів, взаємного зближення національних правових систем, удосконалення правових засад співробітництва між Україною та Європейським Союзом.

Стан дослідження. Питанням дотримання принципу конфіденційності в адвокатській діяльності та його гарантіям присвячені роботи таких науковців, як Т. В. Варфоломєєва, С. М. Логвінова, Ю. С. Пилипенко, І. Л. Петрухін, Н. В. Буробін, С. О. Деханов, Р. Г. Мельніченко, А. Лучингер (*A. Luchinger*), В. Р. Шлюп (*W. R. Schlupe*) та ін., але залишилось ще багато питань, які потребують свого подальшого наукового дослідження. У зв'язку з чим у цій статті автор поставив за мету дослідити деякі гарантії дотримання принципу конфіденційності в адвокатській діяльності в праві Європейського Союзу та праві України.

Виклад основного матеріалу. Згідно із Загальним кодексом правил для адвокатів країн Європейського співтовариства адвокати є хранителями конфіденційної інформації, тому збереження адвокатської таємниці є необхідною пе-

редумовою довіри до адвоката з боку клієнта. Адвокат зобов'язаний без обмеження в часі зберігати в таємниці відомості, одержані ним від клієнта в процесі надання юридичної допомоги, і вимагати дотримання конфіденційності від своїх помічників і від будь-яких третіх осіб, які беруть участь спільно з адвокатом у наданні юридичної допомоги. Кодекс поведінки європейських адвокатів ССВЕ характеризує захисника як «найбільш довіреного радника та представника клієнта» (принцип 6), який «має завжди діяти в його інтересах» (ст. 2.7) [1].

Хартія основоположних принципів діяльності європейських адвокатів наголошує на подвійному характері принципу адвокатської таємниці – дотримання конфіденційності є не лише правом, а й обов'язком адвоката, це водночас основне право клієнта як людини. Таку позицію висловив Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у справі *Колесніченко проти Російської Федерації* [2, с. 75–80].

У рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи від 25.10.2000 р. «Про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків» зазначено, що слід вдаватися до всіх необхідних дій, спрямованих на належне забезпечення конфіденційного характеру взаємин між адвокатом і його клієнтом (п. 6 принципу I), адвокати мають дотримуватися професійної таємниці відповідно до національного законодавства, внутрішніх нормативних актів і професійних стандартів. Будь-яке недотримання принципу професійної таємниці без відповідної згоди клієнта має бути належно покаране (п. 2 принципу 3).

Принцип конфіденційності є однією з основних засад справедливого судового розгляду і впливає із ст. 6 § 3 (с) Загальної декларації прав людини. У правилі 93 Мінімальних стандартних правил щодо поведінки з ув'язненими ООН наголошено, що особи, обвинувачені у вчиненні злочину, повинні мати доступ до адвоката і що їхнє спілкування має відбуватися

поза межами чутності представників влади. Відповідно до правила 95 ці установи поширюються не тільки на засуджених в'язнів, але й на утримуваних під вартою підслідних та інших затриманих [3].

У рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи від 25.10.2000 р. про свободу здійснення професійних адвокатських обов'язків зазначено, що слід вдаватися до всіх необхідних дій, спрямованих на належне забезпечення конфіденційного характеру взаємин між адвокатом і його клієнтом (п. 6 принципу I), адвокати мають дотримуватися професійної таємниці відповідно до національного законодавства, внутрішніх нормативних актів і професійних стандартів. Будь-яке недотримання принципу професійної таємниці без відповідної згоди клієнта має бути належно покаране (п. 2 принципу III) [4].

Охорона імунітету довірителя відбувається не тільки в приватному, а й у публічному інтересі, що пов'язано із захистом відносин довіри в суспільстві, з обов'язками держави щодо дотримання та захисту прав людини, із забезпеченням справедливості правосуддя, а також з непорушністю авторитету адвокатури [5, с. 27].

Відповідно до національного законодавства відносини адвоката і його клієнта будуються на принципі конфіденційності, встановленому ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». У Правилах адвокатської етики, затверджених Установчим З'їздом адвокатів України 17.12.2012 р., зазначено, що «дотримання принципу конфіденційності є необхідною і щонайважливішою передумовою довірчих відносин між адвокатом і клієнтом, без яких є неможливим належне надання правової допомоги, здійснення захисту та представництва» (ст. 10).

Закріплення в КПК України заборони на прослуховування та підслухування розмов захисника із підозрюваним, обвинуваченим відповідає тим сталим підходам до проблеми забезпечення права

на захист як складової права на справедливий суд, що склалися у прецедентній практиці ЄСПЛ. Так, у рішенні *С. проти Швейцарії* ЄСПЛ вказав, що «право обвинуваченого зноситися зі своїм адвокатом поза межами чутності третьої особи являє собою одну з головних вимог справедливого судового процесу в демократичному суспільстві і впливає з положень п. 3 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Якщо адвокат не має можливості зв'язатися зі своїм клієнтом і отримати від нього конфіденційні інструкції, не підлягаючи такому нагляду, то його допомога значною мірою втрачає свою корисність, у той час як ЄКПЛ покликана гарантувати право, яке має практичний і дійовий характер» [6].

Посягання на професійну таємницю адвоката може мати серйозні наслідки для належного відправлення правосуддя і, отже, прав, гарантованих ст. 6 ЄКПЛ (*Narinen v. Finland*, § 37 (2010)). Хоча ЄКПЛ не забороняє встановлення деяких зобов'язань стосовно адвокатів, які можуть вплинути на їх відносини зі своїми клієнтами (*Андре і Інший проти Франції*, § 42 (2008); *Jacquier проти Франції* (2009); *Xavier Da Silveira проти Франції*, § 37 (2010)) [6].

При проведенні слідчих дій державні органи не повинні порушувати право адвокатів на професійну таємницю. На думку ЄСПЛ, національне законодавство, що регулює питання дотримання професійної таємниці адвокатів, не достатньо забезпечує належний ступінь захисту адвокатів від свавілля влади, у зв'язку з чим ЄСПЛ зробив висновок, що в Україні відсутні ефективні засоби захисту від порушення права адвокатів на професійну таємницю (*Головань (Golovan) проти України* (2012)) [7].

Так, предметом особливо ретельної перевірки повинен бути обшук приміщень адвокатів. ЄСПЛ вважає, що національне законодавство не дає відповідні гарантії з нагляду при здійсненні таких обшуків для понять, які б робили їх здатними запобігати довільному втручан-

ню в роботу адвоката. Ні Кримінальний процесуальний кодекс України, ні Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не містять будь-яких вимог до кваліфікації (освіта, досвід, місце роботи і т. д.) для понять, що спостерігають за обшуком в офісі адвоката. Також такі спостерігачі не мають всіх необхідних засобів запобігання свавіллю в ході обшуку (*Головань (Golovan) проти України* (2012)).

ЄСПЛ у багатьох рішеннях звертав увагу на те, що встановлена законом заборона, спрямована на захист недоторканності юридичної професії, не може послідовно застосовуватися без введення додаткових обов'язкових правил, що регулюють ґрунтовне втручання в адвокатську таємницю (*Головань (Golovan) проти України* (2012)). ЄСПЛ констатує, що повинні бути передбачені відповідні гарантії участі понять при здійсненні обшуку в офісі адвоката. Так, зокрема, такі спостерігачі повинні мати необхідну юридичну кваліфікацію для того, щоб ефективно брати участь у цій процедурі (наприклад, *Ілля Стефанов проти Болгарії*, § 43, і *Колесніченко проти Росії* (2009)). Вони повинні бути наділені необхідними повноваженнями, щоб мати можливість запобігти в ході процедури будь-якому можливному втручання в професійну таємницю адвоката (наприклад, *Vizet i Bicos Beteiligungen*, § 62, § 64) [6; 7].

ЄСПЛ також звернув увагу на те, що національне законодавство більшості країн не відповідає стандарту передбачуваності, закріпленому в Конвенції (*Narinen v. Finland* (2004)), який вказує на необхідність наявності достатніх гарантій у внутрішньому праві. Зокрема, щодо обшуку приміщень адвокатів, то він повинен бути «заснований на розумній підозрі» та здійснюватися «з достатньою точністю і реквізитами». ЄСПЛ зазначає, що сумісність ордеру на обшук з цими вимогами завжди була предметом клопотаності для суду (справи *Niemietz*, § 37; *Van Rosset проти Бельгії*, § 45 (2004); *Смирнов проти Росії*, § 47 (2007);

Ілля Стефанов проти Болгарії, § 40 і § 41 (2008); *Mancevschi проти Молдови* § 47 і § 48 (2008)) [6].

ЄСПЛ повторює, що переслідування представників юридичної професії – це удар в саме серце системи Європейської конвенції з прав людини (*Elci and Others v. Turkey*, § 669 (2003)). Посягання на професійну таємницю може мати наслідки для належного відправлення правосуддя і, отже, завдати шкоди правам, гарантованим ст. 6 ЄКПЛ (*Niemietz*, § 37 (2009)). Тому обшуки в приміщеннях адвокатів повинні особливо суворо контролюватися. Відповідні гарантії, зокрема такі, як не лише наявність, а й ефективна участь незалежних спостерігачів, завжди повинні бути доступні в ході обшуку в офісі адвоката для впевненості в тому, що матеріали, які підпадають під адвокатську таємницю, не будуть вилучені (*André and Other*, § 43 (2008); *Aleksanyan v. Russia*, § 214 (2008)) [6].

Відповідно до національного законодавства проведення стосовно адвоката слідчих (розшукових) дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення. З метою забезпечення адвокатської таємниці під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката має бути присутній представник ради адвокатів регіону (ст. 23 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»). У законодавстві країн ЄС закріплені аналогічні норми. Так, наприклад, обшуки у приміщеннях адвокатських об'єднань за законодавством Франції допускаються тільки за судовим рішенням і повинні проводитися у присутності глави адвокатської палати регіону і тільки із метою розшуку предметів, які не підпадають під дію положення щодо адвокатської таємниці. Про заплановані обшуки та описи майна у службових приміщеннях адвокатів (*Rechtsanwalt*) у Австрії Асоціація адво-

катів має бути заздалегідь попереджена, і при них має бути присутній представник колегії адвокатів незалежно від того, чи спрямовано слідство проти *Rechtsanwalt*, або від того, чи володіє він певними свідченнями. Документи, які стосуються цього питання, мають бути скріплені печаткою і зберігатися в суді. Суд у складі трьох суддів має перевірити конфіденційність свідчень. Ці судді складають «суд спеціальної юрисдикції» з точки зору ст. 6 Європейської конвенції з прав людини [8, с. 17]. Усі австрійські процесуальні норми містять або право адвоката на повну відмову виступати у якості свідка у певних справах, або принаймні право на відмову від відповідей на окремі запитання. Оскільки існує зобов'язання щодо конфіденційності, то не можуть відтворюватися навіть підшиті документи та кореспонденція *Rechtsanwalt*, якщо вони зберігаються ним або іншим свідком. Професійна конфіденційність має пріоритет над правом слідства податкових органів.

Вважаємо доцільним закріпити у законодавстві України такі гарантії, спрямовані на дотримання принципу конфіденційності в адвокатській діяльності: передбачити право понять, які присутні під час проведення обшуку, огляду в офісі адвоката, висловлювати свої зауваження щодо порядку проведення таких слідчих (розшукових) дій із обов'язковим занесенням їх до протоколу відповідної слідчої (розшукової) дії, визначити певні вимоги до цих осіб щодо їх освіти, досвіду, місця роботи тощо. Зокрема, це можуть бути вимоги, які закон встановлює для народних засідателів.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» однією з гарантій адвокатської діяльності є присутність представника ради адвокатів регіону під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката. Для забезпечення його учас-

ті службова особа, яка буде проводити відповідну слідчу дію чи застосовувати захід забезпечення кримінального провадження, завчасно повідомляє про це раду адвокатів регіону за місцем проведення такої процесуальної дії. Але Закон не встановлює ні порядок такого повідомлення, ні час очікування представника ради адвокатів регіону, не розкриває поняття «завчасного» повідомлення. Разом з тим неявка представника ради адвокатів регіону не перешкоджає проведенню відповідної процесуальної дії щодо адвоката без його участі. Нечіткість указаних положень сприятиме можливості зловживання даною гарантією адвокатської діяльності на практиці. Вважаємо, що в Закон повинні бути внесені певні зміни з цього приводу та чітко визначені вказані позиції законодавця з тим, щоб участь представника ради адвокатів регіону при проведенні слідчих дій щодо адвоката не носила формальний характер. Зокрема, у Законі «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» слід встановити, що під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката має бути присутній представник ради адвокатів регіону, який користується правами захисника та правами, встановленими ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка закріплює гарантії адвокатської діяльності. Указані дії, здійснені без участі представника ради адвокатів регіону, вважаються такими, що були проведені із суттєвим порушенням вимог закону, та не мають доказового значення.

Суд зазначає, що ст. 6 § 3 (b) ЄКПЛ гарантує обвинуваченому «достатній час і засоби для підготовки свого захисту», і, отже, припускає, що діяльність захисту може включати в себе все, що є «необхідним» для підготовки до основного судового розгляду. Обвинувачений повинен мати можливість організувати свій захист належним чином і без обмеження можливості пред'явити всі відповідні аргу-

менти захисту в суді першої інстанції, і тим самим вплинути на результат справи (*Can v. Austria* (1984), Series A § 53; *Connolly v. the United Kingdom* (1996); *Mayzit v. Russia*, § 78 (2005)). Крім того, засоби, доступні кожному обвинуваченому у вчиненні кримінального злочину, повинні включати в себе можливість «ознайомитися з результатами слідчих дій, які проводилися протягом всього розгляду, для підготовки свого захисту» (*C. G. P. v. the Netherlands* (1997), *Foucher v. France* (1997)) [6].

Проте у справі *Campbell and Fell v. the United Kingdom* ЄСПЛ зазначив, що за певних умов держава може обмежити подібні конфіденційні консультації, якщо існують достатні підстави підозрювати адвоката у зловживанні професійним становищем [6]. (Наприклад, коли цей адвокат перебуває у таємній змові зі своїм клієнтом з метою приховати або знищити докази чи якимось іншим чином серйозно перешкодити здійсненню правосуддя.)

Країни ЄС по-різному підходять до питання про те, хто може звільнити адвоката від обов'язку зберігати адвокатську таємницю. У деяких державах прийнято вважати, що клієнт вправі звільнити адвоката від зберігання адвокатської таємниці, в інших – що адвокат не може бути звільнений від обов'язку щодо зберігання адвокатської таємниці ні своїм клієнтом, ні будь-яким органом влади, ні в цілому ким би то не було. Разом з тим норми, які існують у національних правилах адвокатської етики та законодавстві багатьох країн ЄС, в узагальненому варіанті включені в Кодекс поведінки європейських адвокатів, навіть якщо вони висловлені дещо інакше у різних юрисдикціях.

Закон України «Про адвокатську діяльність і адвокатуру» не закріплює імперативну вимогу щодо дотримання адвокатської таємниці для інших учасників системи правосуддя. Відповідно до ч. 4 ст. 22 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» у випадку пред'явлення клієнтом вимог до адвоката у зв'язку з ад-

вокатською діяльністю адвокат звільняється від обов'язку збереження адвокатської таємниці в межах, необхідних для захисту його прав та інтересів. Указані норми потребують встановлення гарантій подальшого нерозголошення розкритої інформації. Зокрема, необхідно уточнити, як визначатимуть суддя, члени дисциплінарного органу обсяг розкриття таємниці та меж, за якою залишається адвокатська таємниця. Адже право щодо зняття статусу адвокатської таємниці стосується чітко обмежених випадків.

Як слушно зауважує ректор інституту адвокатури професор Т. В. Варфоломеева, визначити, чи є вимоги клієнта необґрунтованими, не можна на стадії, коли тільки-но вирішується питання про отримання інформації саме для визначення її необґрунтованості [9, с. 14]. Ю. С. Пилипенко вказує, що існує правове регулювання адвокатської таємниці, переважно засноване на її традиційному розумінні як основоположної етичної норми професії адвоката, не відповідає сьогоднішнім викликам і вимагає вдосконалення, особливо в частині забезпечення захисних механізмів правового режиму її дотримання, дія яких повинна поширюється не тільки на адвокатів, але також на інших осіб, що дозволить зменшити ризик несанкціонованого доступу до адвокатської таємниці [10, с. 27].

Адвокатська таємниця – частина публічного порядку, вона встановлена в інтересах усього суспільства і є гарантією справедливого правосуддя і права на правову допомогу. Вважаємо, що даним положенням, яке безпосередньо вказує, що додержання адвокатської таємниці повинно поширюватися не лише на адвокатів, але й на інших учасників судочинства, доцільно доповнити поняття адвокатської таємниці, закріплене в Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Адвокат зобов'язаний забезпечити такі умови зберігання адвокатських до-с'є, котрі розумно виключають доступ до них сторонніх осіб. «Вилучення ад-

вокатського досьє у адвоката, який працює з клієнтами самостійно на підставі угоди про надання правової допомоги, керівником адвокатського об'єднання суперечить фундаментальному принципу здійснення адвокатської діяльності, а саме принципу конфіденційності, і є порушенням положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Правил адвокатської етики та Хартії основоположних принципів діяльності європейських адвокатів». На це звертається увага у роз'ясненні ВККА України № V/18-358 від 26.03.2010 р. [11].

На підставі проведеного дослідження можливо зробити такі **висновки**: законодавство України у частині додержання принципу конфіденційності має бути приведено у відповідність до європейських стандартів. Для цього необхідно закріпити ефективні засоби захисту від порушення права адвокатів на професійну таємницю, зокрема передбачити право понятих,

які присутні під час проведення обшуку, огляду в офісі адвоката, висловлювати свої зауваження щодо порядку проведення таких слідчих (розшукових) дій із обов'язковим занесенням їх до протоколу відповідної слідчої (розшукової) дії, визначити певні вимоги до цих осіб щодо їх освіти, досвіду, місця роботи тощо. Під час проведення обшуку чи огляду житла, іншого володіння адвоката, приміщень, де він здійснює адвокатську діяльність, тимчасового доступу до речей і документів адвоката має бути присутній представник ради адвокатів регіону, який користується правами захисника та правами, встановленими ст. 23 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», яка закріплює гарантії адвокатської діяльності. Указані дії, здійснені без участі представника ради адвокатів регіону, вважаються такими, що були проведені із суттєвим порушенням вимог закону та не мають доказового значення.

Література

1. Кодекс поведінки європейських адвокатів ССВЕ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [unba.org.ua/.../kodeks_povedinky_yevropeyskykh_advokativ\(ukr\).pdf](http://unba.org.ua/.../kodeks_povedinky_yevropeyskykh_advokativ(ukr).pdf) (дата звернення: 30.09.2015). – Заголовок з екрана.
2. Дело «Колесниченко (Kolesnichenko) против Российской Федерации»: Жалоба № 19856/04 / Европ. Суд по правам человека. Первая секция // Бюл. Европ. Суда по правам человека. – 2010. – № 1. – С. 75–80.
3. Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями [Електронний ресурс]: від 30.08.1955 // Верховна Рада України: офіц. веб-портал. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212 (дата звернення: 30.09.2015). – Заголовок з екрана.
4. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів від 25 жовтня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/v> (дата звернення: 30.09.2015). – Заголовок з екрана.
5. Пилипенко Ю. С. Адвокатская тайна: Теория и практика реализации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Ю. С. Пилипенко. – М., 2009. – 56 с.
6. European Court of Human rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-112021#{«itemid»:«001-112021»}> (дата звернення: 30.09.2015). – Заголовок з екрана.
7. Дело «Головань (Golovan) против Украины»: Жалоба № 41716/06 от 05.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://precedent.in.ua/index.php?id=1396278065#_23 (дата звернення: 30.09.2015). – Заголовок з екрана.
8. Андрощук А. Професія юриста в країнах Європейського Союзу / А. Андрощук // Юрид. журн. – 2011. – № 2. – С. 15–21.
9. Варфоломеева Т. В. Впровадження міжнародних правил адвокатської етики в Україні / Т. В. Варфоломеева // Вісн. акад. адвокатури України. – 2009. – Число 1 (14). – С. 7–20.
10. Пилипенко Ю. С. Адвокатская тайна: теория и практика реализации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Ю. С. Пилипенко. – М., 2009. – 56 с.
11. Роз'яснення ВККА України № V/18-358 від 26.03.2010 р. по справі адвоката Сторожука О. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vkka.net/?page_id=2174 (дата звернення: 30.09.2015). – Заголовок з екрана.